

MAROSI GYULA
Szörnyeteg idők
 – háttérben kislúval

Apáink nemzedékének életét derékba törte a második világháború.

Éppen úgy, ahogy az ő apáink nemzedékének életét derékba törte az első világháború.

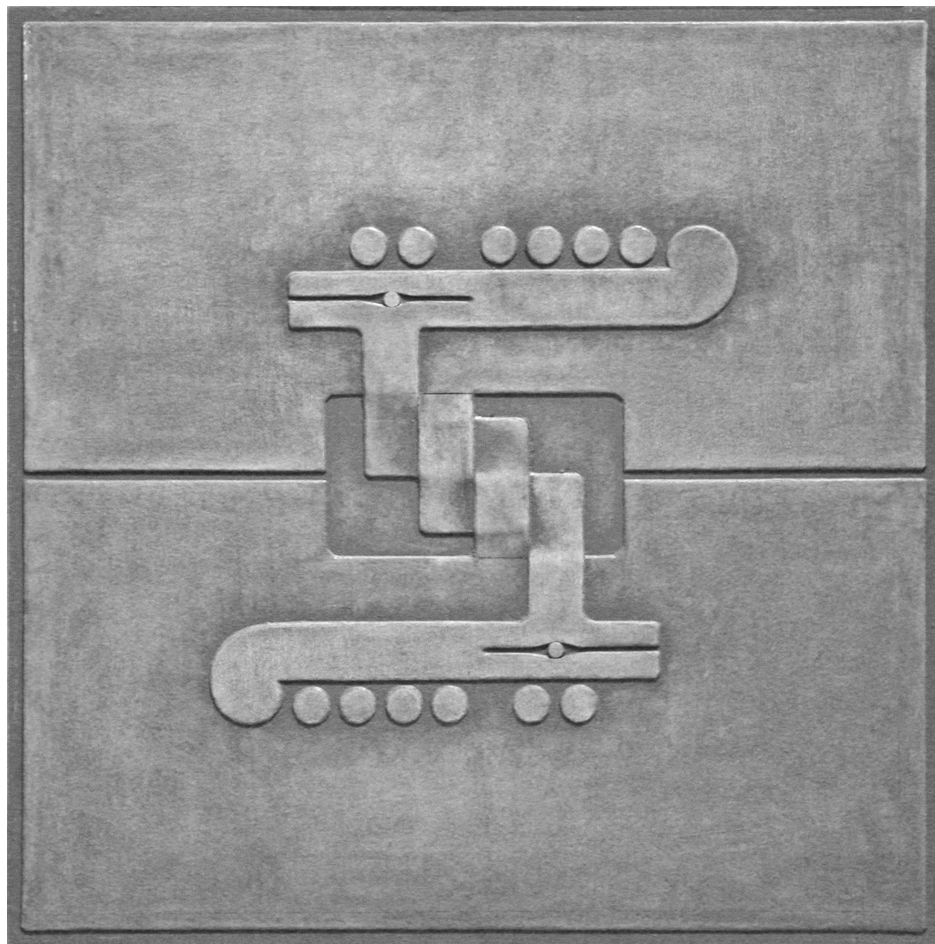
Születésem idején a németek már elfoglalták Csehországot, a szovjetekkel felesen Lengyelországot, Belgium és Hollandia kapitulált, elfoglalták Dániát és Norvégiát, díszmenetben vonultak be Párizsba, és éppen diadalmasan nyomultak előre Észak-Afrikában. Anyám nagyanyám kíséretében villamossal ment a kórházba szülni. Magyarországon szinte a korábbi évek békéje uralkodott – jártak a villamosok, és működtek a kórházak –, a háború távoli, esetleg hamar befejeződő, megúszható eseménynek tűnt. Háromhónapos koromban támadták meg a Szovjetuniót. Az elvakult nagypofájúak úgy hitték, az oroszokkal is hamar végeznek, a naivabb lelkek is ebben reménykedtek – mert akkor már nincs tovább miért háborúzni –, ám az eszesebbek – mint ahogy későbbi beszélgetéseinkből kiderült, apám is – tudták, ebből nagy baj lesz. Ránk, magyarokra nézve is nagy baj. Ahogy fogalmazott: „most kezdődik el igazán a hirig”. Nem mintha nagyra tartotta volna a szovjetet, esetleg még rokonszenvezett volna is velük, de „most már az amerikaiaknak is magasabb sebességre kell kapcsolniuk, mert ha a németek ráteszik a kezüket az orosz ásványkincsekre, meg a kőolajra, meg tudják fingatni még őket is.” Ez nem volt afféle kicsiszolt, stratégiai elemeket is tartalmazó vélemény, de egy közember számára az elkövetkező idők iránti mihez tartás végett nagyon is használható.

A harmadik születésnapomat követő napon a németek megszállták Magyarországot. Ezzel hozzánk is megérkeztek a szörnyeteg idők. Az év nyarán megtörtént a normandiai partraszállás, a szovjetek szétverték a keleti német erőket, nyilvánvalóvá vált, hogy a háború eldőlt, értelmetlen minden további harci cselekmény. Apámék még mindig reménykedtek – mert a remény hal meg utoljára –, hogy valami gyors összeomlással elkerülhetjük a legrosszabbakat, de rá kellett jönniük, hogy Adolf Hitler és követői alighanem elmebetegek. Furcsa erre visszagondolni most, amikor időnként az az érzése az embernek, hogy

– egyelőre? – fegyverek dörgése nélkül ugyan, de a világ újrafelosztásáért megkezdődött a harmadik világháború, amelybe a németek két világháború ki-robantása után megint beleállt nyakig, és ebben a közegben kísértetiesen hangzik a Führer hajdani ígérete: „Tíz év múlva nem fogtok ráismerni Németországra!”

Negyedik karácsonyomra hozzám is elérkezett a háború. Azért teszem erre a dátumra, mert szüleim állítottak valami kis fát, ráaggatták a korábbi időkből maradt színes üvegdíszeket, üres, korábban szaloncukrokat borító aranyos papírokat, majd egy légi-riadó alkalmával rohantunk a pincébe – visszatérve a fát felborulva találtuk, a vékony üveggömbök mind széttörve a padlón. Ez időből maradt emlékeim mozaik- és álomszerűek, de maradandók, belém égtek – az összetört karácsonyfa láttán keletkezett sírhatnék is ilyen. Valójában nem érzékeltem, hogy a korábbi állapotokhoz képest rendkívüli időszak következett volna be: az evilági léthez tartozott, hogy éjszaka, amikor sikoltozni kezdtek a légvédelmi szirénák, felkapnak az ágyamból, és a takarómba burkolva rohannak le velem a pincébe.

A gyakori pinceélmények közül egy: valamilyen libegő lángok, bizonyára gyertyák fényében megbontották a falat. Csákánnyal, ásóval, vascsóvel verték. Téglákat, kő- és betondarabokat emeltek ki belőle, a malterpor úszott a levegőben, köhögni kellett tőle. Egy pincébe való, ócska díványon ültünk anyámmal, felsőkarjára hajtott fejjel figyeltem az eseményeket. Hideg volt, szinte minden létező ruhadarabunkat magunkra húztuk, a ruharétegeken át is éreztem arcomon anyám karjának melegét. Apám a pinceidőszakban nem volt velünk, nem is tudom, akkoriban merre járt. Előttünk a földön spirituszfőző, annak a kékes lángja is adott valamennyi fényt – anyám főzött valamit, alighanem sárgaborsót: nem emlékszem rá, anyám későbbi elmondásából tudom, egy hónapig szinte azon éltünk. Ha a bontók megálltak, hallani lehetett, hogy a szomszéd ház pincéjében is dolgoznak. Az onnan hallható döngések valahogy félelmetesek voltak, mintha valami vad idegenek akartak volna ránk törni. Amikor összetalálkoztak, éles fénynyaláb vágódott át hozzánk, színpadi reflektorok módjára, gyertyáink fényei szinte kialudtak – odaát még volt áram. Az itteniek meg az odaátiak tárgyaltak egy darabig, aztán kitágították az átjárót, hogy egy ember átférhessen rajta. Azt mondták, azért van szükség erre, mert ha valamelyik házat bombatalálat éri, és a romok eltorlaszolják a pincefeljárót, legyen mene-

Küzdelem (Szkíta I. Torma Zsófia emlékére), 1977

külőút. Végül egész háztömböket be lehetett járni a pincékben vágott menekülőutakon át.

Másik, megmaradt jelenet: egy légiriadó lefújása után, házbeli férfiak felmentek a padlásra, és vittek magukkal engem is. Felnyitották a tetőablakot, jeges szél csapott az arcunkba, hosszan bámultak kifelé, és azt mondták: „Arra van Újpest... sokan hallhattak meg ott.” Felemeltek engem is – görcsösen kapaszkodtam a bádogg ablakkeretbe –, lássam én is. A mi Király utcai házunk – amelyet Pekáry rendőrkapitány valaha palotának építtetett –, volt a környéken a legmagasabb, messzire elláttunk a többi tető felett, csak a Terézvárosi templom tornya jelent meg a képben. Igencsak távol egy szürkésfekete csík úszott az ég alján, nem tűnt különösnek, nyári zivatarok alkalmával is látni hasonlót, de én megrendülten néztem: „Arra van Újpest... és sokan hallhattak meg ott.” Mintha az a sötét csík az ég alján elégett emberek testének füstje lenne. Lent, a pincében kuksolva, ha nem is mindig hallottuk a szőnyegbombázások dörejeit, de éreztük, hogy megremeg alattunk a föld, és gyakran kialudt a villany.

És láttam az utcán el-esett katonákat. Békésen alvóknak tűntek a szitáló hóesésben. Egyikük lábáról lehúzták a csizmát, a koszos kapca alatt nem úgy látszott, hogy fázna a lába. Még egy meglehetősen testes civil asszonyt is, akinek esés közben fél oldalán derekáig felcsúszott a szoknyája, vastag combján láthatók lettek harisnyatartója rózsaszín csatjai – tudtam, hogy illetlenség, mégis megbámultam. És előttem van egy zománcos mosogatótálban lévő sötét, véres, jókora húsdarab képe. Egyik oldalát barna szőrű bőr borította – valakinek volt elég bátorsága, hogy a környéken megszűnt puskaropogás után felmenjen a pincéből az utcára, és elég szerencséje, hogy találjon

egy elhullott katonalovat. Mire visszament a vándlinggal meg valami törkessel, hogy lenyiszáljon róla egy darabot, már annyian voltak ott, hogy alig fért hozzá – mesélte. Alighanem én is ettem abból a húsból.

Ez már bizonyára az ostrom után történt: a Csányi utca elején az egyik ház bombatalálatot kapott, csak egy emeletnyi törmelék maradt utána. A csarnokba menet, ha elhaladtunk előtte, hosszú ideig, szörnyű büzt lehetett érezni – a romok alá temetett, oszlásnak indult emberi maradványok hányingert keltő bűzét. Még évtizedek múltán is, amikor arra jártam, amikor már a romokat rég eltakarították, csak egy palánkkal elkerített üres telek állt a ház helyén, érezni véltem ezt a szörnyeteg bűzt.

Érdekes módon, ezekhez az emlékekhez nem fűződik félelem – talán még erősen élt bennem az ahhoz a világhoz való kötődés, amelyből érkeztem. Amely megóvott a rettegéstől.

Így aztán életem legsötétebb szakasza nem is a háború idejéhez fűződik, amikor valóban bármelyik percben elpusztulhattam volna, hanem kisiskolás korom-

hoz. Bár pusztá életemet ugyan nem kellett féltennem, de szinte utáltam élni. Ha most, csaknem hetven év múltával visszagondolok rá, ma is szorongó feszélyezettség fog el, és újra telítődik bennem a gyarapodó évek számával egyre zsibbadtabb menekülési ösztön. Nagy vezéreink és bölcs tanítóink feltétlen imádatának korszaka volt ez. A zászlófelvonások, őrsgyűlések, ütemes tapsolások, négyes sorokba való felzárkózások, mozgalmi dalokat megtanulandó kötelező karénekek, nagy vezéreink és bölcs tanítóink életrajzáinak és áldásos munkásságukat értékelő szövegek szó szerinti bemagolásának korszaka. Tanáraink harmada fiatal férfi volt, azon generáció tagjai, akik holnapra megforgatni szándékozták az egész világot – a többiek háború előttről maradt sunnyogók. Ezek a lendületes ifjak voltak az úttörővezetők is, minden vonatkozásban meghatározók. A legapróbb részletekbe menően is a Szovjetunióban alkalmazott elvek alapján zajlott a magyar élet – a pedagógiában is, természetesen. A szovjet társadalom berendezkedése szerint minden területnek megvolt a maga fellebbezhetetlen tekintélyű főelvtársa, mondhatni generalisszimusa, a pedagógiáé egy Makarenko nevű elvtárs, aki meghirdette, hogy nem szabad a gyermekeket és kiskorúakat fizikailag bántalmazni. Mondhatni új szemlélet volt ez, forradalmian új: a kor megítélése szerint egy gondos szülőnek nemhogy joga, de kötelessége is volt, hogy szükség esetén egy-egy ütleggel térítse a társadalom által elvárt helyes útra gyermekét. Én is kaptam, nem gyakran, a szüleimtől afféle fülesek, amelyeknek jó részét megérdemeltnek tartottam. A derékszív csatos végével való fenytés azért kirívószámba ment. Gondolom, tőlünk keletebbre még meglepőbb volt ez a tilalom. A makarenkói pedagógia célja a közösségi létre, a kollektíva szintjén megvalósuló magas fokú fegyelmre való nevelés, az új, szocialista embertípus kinevelése volt. Az ütlegelési tilalom egyetlen esetben vesztette érvényét: ha a gyermek képtelennek bizonyult beleilleszkedni a közösségi létbe. Nem tudott, vagy nem akart, esetleg téveszméktől vezéreltetve valami önálló egyéniségnek érezte magát. Ily esetekben nemcsak ajánlatos volt, de a kollektíva fegyelmi fejlődése érdekében szükségesnek is minősült egy jók irányzott pofonnal helyes irányba terelni. Ez volt a híres, hírhedt „makarenkói pofon.” Hogy szerencsétlen Makarenko miféle nézeteket vallott valójában a pofozással kapcsolatban, nem volt érdekes: a világot holnapra megforgatni szándékozók így tanulták, így tudták. Egy fenét olvastak ők eredetiben Makarenkót,

még Marxot sem. Ezzel az ideológiával tulajdonképpen kiterjesztették az addig a szülőknek fenntartott ütlegelési jogot a tanárookra, nevelőkre. Távlatosan akár bármely feljebbvalóra is. Ráadásul, egy-egy adódó eset a pofozók megítélésére bízott: ha egy kiskamasz mondjuk vihorászni merészelt Rákosi elvtárs kopasz, tokás, malacszemű fényképe láttán, esetleg magyartalan hangsúlyokkal, a pártzsargon érthetetlen szavaival zsúfolt beszédén, az nyilvánvalóan a közösségi lét iránti ellenszegülésnek minősült – nagykorúak esetében akár rendvédelmi eszközöket megkívánó izgatásnak is –, jogos volt a megtorlás.

A klasszikusnak nevezhető pofon, a nyitott tenyérrel való arcon csapás azonban ritkán esett meg. Talán mert sokáig meglátszott a nyoma, a gyermek orra vére is eleredhetett, leginkább, mert aki számított rá, lesunyit fejt karja közé kapva, kivédhette. Helyette a koki dívott. A koki egy ökölbe szorított férfikéz csontos bütykével valaki fejére mért ütés. Amely égetően fájdalmas, helye még másnap is kitapintható, de a haj alatt nem látszik a nyoma. Ezt azonban szinte minden nap megkaptuk. Bármiért: ha menet közben elvettük a lépést, ha otthon felejtettük a füzetünket, ha lélekben valahol máshol járva, jelen se voltunk, gyűrött vagy koszos volt az előbb kék, majd vörös nyakkendőnk – már pattant is kobakunkon a makarenkói koki. Néhány zsibbadó kokinyommal a fejünkön üldögéltünk a padokban, ha nem írtunk éppen, hátunk mögött tartott kézzel, telente az alig fűtött tantermek miatt nagykabátban, csendnek kellett lenni, kussoló csendnek, csak az állandóan taknyolódó orrok szivogatása hallatszott – e nevelő hatású kollektív fegyelmekben készültünk, felnőve majd megjeleníteni a marxista filozófusok által kigógyizott új, szocialista embertípust.

Bármennyire szeretném hinni, hogy nem, de ezen évek nyomai bizonyára megmaradtak bennem. Alighanem tudatalatti reflexekkel egy életen át meghatározták lázadásaim és megalkuvásaim hevesységét és korlátait.

Ha ezekre az időkre gondolok, előfordul, hogy egy akaratlan mozdulattal, régi, kisfiú magam iránti önszeretettel megsimogatom a fejem.

A háború végeztével aztán, ha az apám korosztályához tartozó férfiak összegyűltek, borozgattak, fröccsözgettek, vagy egy évtizeden át háborús élményeikről beszélgettek – már akik megmaradtak. Gondolom, éppen úgy, ahogy apáik tették a maguk háborúja után – már akik megmaradtak. Ezekre a beszélgetésekre nem igazán emlékszem, nagyrészt

dátumok, helyiségnevek, alakulatelnevezések szerepelhettek bennük, és nyilván mindannyiszor arról szóltak, miféle ördögi szerencsével vagy isteni kegyelemmel úszták meg az eseményeket.

De az utolsó puskalövések elcsattanása után nem következett el a boldogságos béke időszaka – legalábbis a magyarok számára nem. Az első háború katonai veresége után a kíméletlenül megcsonkított ország elszakított részeiből áradó menekültek, forradalmak, kétoldalú terrorcselekmények, puccsok hosszú évekig még hadiállapotokat teremtettek. A második háború második felvonása, szerves folytatása a három-négy, esetleg tíz évig is terjedő hadifogság volt.

Elfogták a négy fiútestvér közül a legidősebb apám után következő Józsefet is. Ő legalább szabályos hadifogolynak számított, a fronton kapták el. „Jöttek az oroszok, mint a sáskák” – mesélte később, „mi meg löttük őket... egyszer csak elfogyott a lőszerünk... nem volt mit tenni...” És elkapták a legfiatalabbat, Jenőt is. Őt valami leventecsoporttal együtt fogták el, ők talán még egy puskalövést se adtak le.

Kálváriája történetét úgy ötvenéves korom táján, halála kapcsán ismertem meg. Hazatérése idején még túl kisfiú voltam hozzá, hogy elmeséljék, később már nem emlegették fel, talán a felejteni vágyás reményében, vagy rátelepedett a hallgatás parancsa. 1944 decembere végén, mint leventék, tizenhat és húsz év közötti fiúk, de tizenöt éves is akadt köztük, parancsot kaptak, hogy háromnap hideg étellel felszerelve vonuljanak be. Nyitott vagonokban szállították őket Bécsúj helyig – decemberben –, majd Németország nyugati végébe. Itt német egyenruhát adtak rájuk, német tiszték vezénylete alá helyezték őket, és megkezdődött a rohamképzésük. A németek úgy tervezték, hogy a gyorsan összeomló nyugati fronton a száz-százhuszezer magyar fiatal majd elfogja – akár testével is – a szövetségesek újabb támadását, ezzel időt nyernek egy újabb, hátrább álló védvonallá kiépítésére – a szövetségesi szolidaritás jegyében, nyilván. A fiúk szerencséjére a gyors összeomlás miatt ennek megszervezésére már nem került sor, egyszerűen a sorsukra hagyták őket, és hamarosan ott álltak az amerikai géppuskái és tankágyú csöve előtt. Mivel német egyenruhában voltak, nem tudhatták, lönek-e majd rájuk, de – megint csak szerencsájukra – az amiknak feltűnt a téli felszerelés nélküli, láthatóan nagyon fiatal társaság. Amikor megtudták, hogy magyarok, még barátságosak is voltak

velük. Hadifogságba estek hát – úgy tartja a fáma, a második világháborúban kész főnyeremény volt amerikai hadifogságba esni, igen: a korai elfogottaknak, akiket volt idő az Államokba szállítani, ahol azonos ellátásban részesültek, mint a saját katonáik – de itt, a pár napja még harci cselekmények dúlta területen csak a táboruk mellett, egy szögesdróttal körülkerített részt tudtak hadifogolytábornak kinevezni, nem is nagyon őrizték őket. Téli felszerelés nélkül, szabad ég alatt... de még élelmiszer is alig jutott valamennyi a hirtelen megnövekedett számú éhes szájnak. A fiúk átmásztak az amerikai étkezédéhez – amelynek ajtajában két hordót helyeztek el a bőséges amerikai koszt maradványainak gyűjtéséhez –, pusztá kézzel a hordókba nyúlálva ették, ami a markukba akadt... Az amik közül jó néhányan disznóknak nevezték, még le is köpdösték, de a lényeg: nem zavarták el őket, így hát a moslékot zabáló disznók megmenekültek a végzetes legyengüléstől. Egy hónapig tartott ez az embertelen állapot, aztán, már osztrák területen, valami iskolában helyezték el őket – tető került a fejük fölé –, és az ellátmányuk is javult valamelyest. A német kapituláció után a nyugatiak úgy gondolták, hogy ezeket a kiéhezett, elcsigázott fiatalembereket mielőbb haza kell küldeni a szüleikhez, vonatszerelvényeket küldettek értük, de a hazánkat a fasiszta rabiga alól felszabadító, hős Vörös Hadsereg tábornokai úgy határoztak, ráérnek még hazamenni: a szerelvények meg se álltak Magyarországon területén, és például Jenő egy kaukázusi szénbányában találta magát.

Még belegondolva is sírhatnékja támad az embernek, mit élhettek át ezek az elgyötört fiatal emberek, akik azt hitték, hamarosan a saját, meleg ágyukban aludhatnak, anyjuk főztjét ehetik, amikor a meg nem álló, esetleg szülővárosukon is átrobogó vonaton rá kellett jönniük, hogy újabb, ismeretlen helyű és időtartamú rabságba hurcolják őket.

De összefogdosták és vitték a civileket is, ahogy későbbi feleségem édesapját is. Pengő Pál öntudatos és hazafiúi érzelmű polgár volt, önként vállalkozott romeltakarításra. Reggel elment, és este hiába várták haza. Hiába várták egész éjjel. Másnap a korábbi gyülekezőhelyen hozzátartozóikat keresők összetaláltak, vagy délig tipródtak együtt, végül arra jutottak, alighanem az oroszok elvitték őket hadifogságba. Hallottak már efféléket. Valamiféle magyar hivatalosságtól hiába vártak tájékoztatást, ők se tudtak semmit, szinte nem is léteztek, a felszabadítóként

ünnepelet megszállók azt tették, amit csak akartak. Bizonyosságot csak három év után szerezhettek, amikor hazaengedték őket – már akik túléltek a fogságot. Onnan még egy tábori levelezőlapot sem írhattak – annyit sem, hogy: „élek” –, nem hoztak nyilvánosságra semmiféle névsort – elnyelte őket a nagy szovjet haza földje. Üzenni csak azok tudtak, akiknél véletlenül volt papír és ceruza. Felírták a családjuk címét, és – még magyar területen – kieresztették a cetlit a vagon egyik részén, és ha valaki talált a sínek közelében egy ilyet, kutya kötelességének érezte, hogy akárhogy is, de eljuttassa a megadott címre. Apja elhurcolásakor feleségem kétéves volt, édesanyja a hűgával várandós. Ki tudja, hogyan alakult volna az életük, ha nincs egy tetterős, tigristermészetű nagymama, akár éhen is halhattak volna. Ne feledjük: bizony, a harcokban elesett százezernyi, hadifogságba hurcolt hat-hétszázezer, nagyrészt tetterős férfi hiányában, a tigristermészetű anyák és nagyanyák tartották meg ezt a romokba döntött országot. Tűzön-vízen, éhínségen és gyalázatokon át.

Elkapták apámat is, vitték volna, de vakmerőségének és szerencsésének köszönhetően sikerült még idejében lelépnie. Egy standja volt a Klauzál téri csarnokban, és a pesti harcok megszűnte után – a budai oldalról még hallatszottak lövések – elment megnézni, mik történtek ott. A csarnok persze betörve, kirabolva, az üres pultokon csak egy mérleg, meg egy vastag falú, húszliteres, zöld üvegballon maradt meg – abból mérték, még a boldog időkben, az ecetet. Nulláról lehetett folytatni az életet – de legalább, úgy tűnt, lehet folytatni.

A csarnok körül sokan gyűltek össze, árusok, reménykedő vásárolni szándékozók, a pincei kuksolásokból a szabad levegőre merészkedők. Egyszer csak megjelent egy szovjet teherautó, géppisztolyos katonák ugráltak le róla. Körbevették a tömeget, a nőket, gyerekeket, öregeket kiengedték, csak férfiak maradtak az egyre szűkülő gyűrűben. Voltak, akik magyarázkodni próbáltak. Az oroszok persze nem értették, békülékeny, magyarázó hangon azt hajtogatták: „málenkij robot” – nem nagy ügy, dolgoznak valamit, aztán hazamehetnek. Viszont aki megpróbált kilépni a gyűrűből, ha nem is gorombán, de határozottan visszalökdösték a géppisztoly tusával.

A nagykorúton hajtották őket, az úttesten, a Nyugati irányába. Akkor azt hitték, a pályaudvarra viszik őket – nyilván komoly sérüléseket szenvedett, van mit eltakarítani, az oroszok minél előbb meg akar-

ják nyitni. Hónapokkal később én is láttam kívülről: a homlokzat kazettás üveglablakai mind egy szálig ki voltak törve. Egy közelben robbant bomba légnyomása zúzhatta szét őket, de elképzelhető, hogy a háború egyhangúságában jó kis mókának tűnt géppisztolyal kilőni a véletlenül megmaradtakat. A pályaudvar előtti téren ugyancsak géppisztolyos katonák kíséretében újabb csoportok csatlakoztak hozzájuk, némi kis rendezgetések után hajtották tovább őket. Akkor már sejtették, hogy az a robot nem lesz málenkij – talán Rákosrendezőre viszik őket: onnan már járhatnak a vonatszerelvények.

Valamiért a Visegrádi utcában mentek kifelé a városból. Apám igyekezett óvatosan le-leszakadozva minél távolabbra kerülni az őket oldalt kísérő katonától, majd egyszer csak beugrott az egyik ház kapujába. Ismerte azt a házat, legénykorában lakott ott albérletben, tudta, hogy a rövid kapualj után, az udvarról rögtön balra nyílik a pinceajtó. A ház kívülről épnek látszott, de a hátsó traktusa bombatalálatot kapott, az udvar tele volt törmelékkel, rángatva, nehezen tudta résnyire kinyitni a pinceajtót. Közben már hallotta az utána futó, kísérő orosz katona csizmáin lévő vasalások csattogását a kapualj keramikockáin. Rohant le a betonlépcsőn, az utolsó fokoknál elvágódott, de futott tovább: alig néhány méternyit csak, útját állta a pincébe is beömlött törmelék.

Az orosz megállt a pinceajtó részében, előrenyújtott nyakkal nézett le a sötétbe, de nem indult lefelé. Ha már, ki tudja, honnan indulva, ép bőrrel megjárta a frontokat, majd bolond lett volna egy budapesti, romba dőlő készülő ház törmelékei alatt végezni. Figyelt egy darabig, aztán a csípőhöz szorított géppisztollyal leadott egy lövést a sötétbe. Újra figyelt, de hogy nem hallott semmit – fájdalmas ordítást –, csak leszólt: „jobt tvoje maty!”, sarkon fordult, és elment.

Apám nem észlelte, hová csapódott be a golyó. Ha az orosz belötte volna a fél tárat, a szűk helyen valamelyik eltalálta volna, de csak azt az egyet lötte.

Talán azért, hogy kinn, az utcán menetelők higgyék azt, agyonlőtte a szökevényt. Különben miért is izgatta volna magát: a következő utcasarkon fogtak egy másik civilt hadifogolynak.

Apám kuksolt a sötétben. Kis idő után észlelte, hogy borzasztóan fáj az egyik térde. Előbb azt hitte, mégiscsak eltalálta a golyó. Nadrágján át tapogatva azonban nem érzett vért, csak némi, a későbbiekben majd egyre növekvő, vizenyős dagadást – és közben

rándulhatott meg. Térdét masszírozgatva úgy döntött, majd csak sötétedés után bújik elő. Időnként hallotta, hogy újabb téglák, faldarabok omlanak le valahol, megtört fagerendák csikorognak, olykor, mintha lisztet szitálnának, rá is hullott a száraz malterpor. Talált egy felfordult fürdőkádat, legalább a fejét, felsőtestét védendő, belekúszott.

A sötétedés beálltával előmerészkedett. Csend volt, az utca néptelen. Szinte fél lábon ugrálva a falak mentén osont – éjszaka kijárási tilalom volt érvényben, folytak a razziák, a szovjet katonai rendőrökből és átállt magyar katonákból álló patulok fosztogatókat, szökevényeket, megbújt fegyvereseket kerestek. Szerencsére gépkocsival jártak, hallhatta a közeledő motorzajt, a közvilágítás nélküli utcákon a házak falára vetülő reflektorfényeket, ha túl közel kerültek hozzá, valami romos területen lefeküdt a földre. A '45-ös tél – hogy fokozza az emberek szenvedését – borzalmasan hideg volt, még a Duna is befagyott. Mesélték: a szovjet katonák gyalogosan keltek át a jégen a Margitszigetre, hogy az ottani gyenge ellenállást felszámolják. Apám ruhája a pincében átnyirkosodott, a romok közti kushadásokban szinte rá-

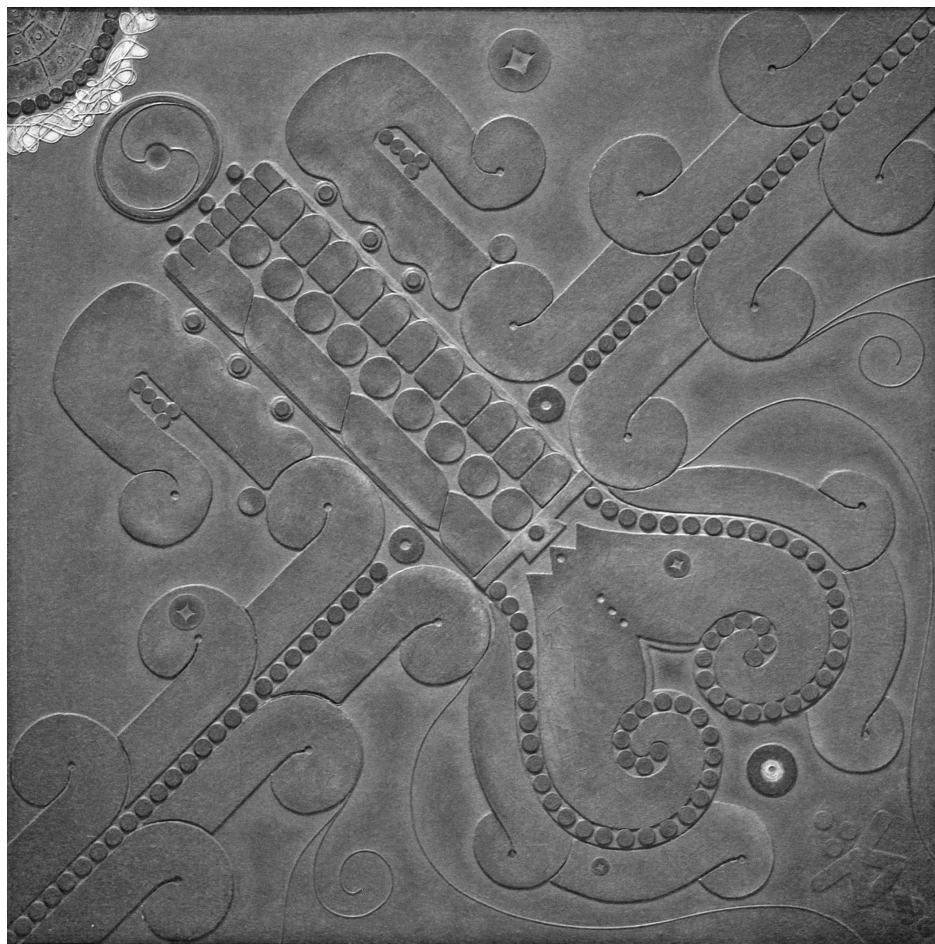
fagyott. Hajnaltájra sikerült hazakecmeregnie, szinte fél lábon ugrálva, átfagyva és kimerülten – de minden megpróbáltatást megért, hogy nem kellett hosszú éveken át egy szibériai bányában a kommunizmus felépítéséért robotolnia.

Ez a történet is olyan, mint más háborús, majd hazatért hadifoglyok történetei között sok, hogy belegondolva, nem vagyok biztos benne, hogy én képes lettem volna-e mindezeket véghezvinni. Mai, polgári életemből hirtelen kirángatva, biztos, hogy nem, fiatalon, a háborús hisztériák által felajzott élni akarással, esetleg – talán.

Apám egy ideig ki sem lépett az utcára. A szenes-pince végében korábban kialakított valami műhelyfélét – tavasztól úgy lombhullásig gyakran mentünk vasárnaponként kirándulni, locspocsos őszen és hóban már nem: lábbeljeink beáztak, munka és iskola után ott száradtak a cserépkályha tetején, hosszú, vatelinnal bélelt télikabátjainkban nehézkes volt a mozgás – e vasárnapok délelőtti barkácsoltatott a műhelyében. Iparos őseitől ügyes kezeket örökölt, és ezek az ügyes kezek megkívánták az időnkénti foglalkoztatást. A dermesztő kaland után nagyrészt itt

húzta meg magát. Csak akkor jött elő, amikor egy csarnokbéli kollegája, haverja – aki valahogy és valamiért kapcsolatba került a szovjet városparancsnoksággal – szerzett egy orosz és magyar nyelvű igazolványt, hogy a közellátásban dolgozik. Azután egy ideig vidékre jártak teherautókkal, hogy élelmiszert szállítsanak a fővárosba.

Jól tette, hogy nem tartózkodott a lakásban. Mert egyszer az orosz katonák oda is bejöttek. Nem tudni, mi történt volna, ha ott találják. Volt csengő az ajtón, de ők inkább megdönggették. Ketten voltak, egy idősebb meg egy kölyökképű. Az idősebb kinn maradt a folyosón, rátámaszkodott a korlátra,

Határponton, 1977

rágyújtott egy hosszú szopókás mahorkára, lesercintett az udvarra. Nagyanyámmal ketten voltunk ott – valamiféle riasztórendszer működhetett, mert az oroszok hírére az asszony nép hirtelen eltűnt. „Nyemecki?” – kérdezte a kölyökképű, mire nagyanyám lamentálni kezdett: „Majd pont mi fogunk németeket bújtatni, mi? Elment az eszed, öcsém...”, de nem állta el az útját, menjen be, ha annyira akar. A katona benézett a konyhába, a vécébe, a spájzba, a nagyszobai ruhásszekrény előtt, kézben tartott géppisztolyával intett nagyanyámnak, nyissa ki az ajtókat. „Na, mit találtál, jóember? ...még itt sincs nyemecki! Bolond vagy te, gyerek!” Nagyanyám hat gyermeket java időben özvegyként felnevelve, igen csak kardos asszony volt, és mondhatott akármit, az orosz úgyse értette. A katonát nem látszott bosszantani ez a lamentálás, alighanem feljűk is így viselkednek a vénasszonyok. Talán már ment is volna, de szeme megakadt anyám vitrinén.

Eltolható üvegajtóval zárt bútorrész volt, kétemeletes, az alsóbb szinteken könyvek – úgy ötven-hatvan darab, a család könyvtára –, a legfelsőbb szinten, horgolt csipkéken emlék- és dísz tárgyak. Volt köztük egy falpra színes festékekkel pingált „Mátraházi emlék”, egy állítólag ezüstből, anyám keresztelőjére készített pohárka – hihetetlenül finom zsinórírással bevésve a neve és a keresztelés dátuma. Elöl, a főhelyen egy gyermekarasz nagyságú porcelán figurácska, egy balerina. Előrelépő egyik lábát spiccben tartotta, az ellenkező oldalon lévő kezét a feje mellett szorosan a magasba emelte. Tűtüje fátyolos-csipkés – el se tudom képzelni, hogyan lehet a merev porcelánból ilyen habkönnyűnek látszó szerkezetet kiképezni. Fekete kontyocskát viselt, de a leginkább azt csodáltam benne, hogy az az icike-picike szája pirosra volt festve. Nem volt szabad hozzányúlnom, „nagyon törékeny” – mondta anyám, csak a vitrinüvegen át csodálhattam.

A kölyökképű katona a vitrinhez lépett, orra szinte érintette az üveget, olyan közelről nézte a balerinát. Elképzelhető, hogy még sosem látott ilyent. Eltolta az üveget, és óvatosan kézbe vette. Forgatta, megnézte a talpát is, valami gyermekes öröm csillogott a szemében. Majd hirtelen ötlettel pufajkája zsebébe süllyesztette. Nagyanyám nem szólt rá, vigye, ha annyira akarja. Az ő szemében értéktelenek voltak az efféle csecsebecsék. Talán még örvendett is, hogy ennyivel megúsztuk a dolgot. A katona illendően helyére tolta az üveglapot, és köszönés nélkül távozott.

Remélem, épségben hazavihette, ha már egyszer elvitte. De egy pufajka zsebében aligha: valóban könnyen törhetett, nemcsak a tűtüje, a magasba emelt karja is, amely alig volt vastagabb egy hurkapálcánál.

Anyám nem szólt semmit a fejleményekhez – mit is mondhatott volna? –, de érezhetően fájlalta kedvenckéje elvesztését. Nem rendezte át a vitrint, nem helyezett más figurát a főhelyre.

Hogy máshonnan is vittek el nekik megtetsző vagy szükséges dolgokat, bizonyítja, hogy szinte meghonosodott a magyarban a „zabrálni” szó. „Tölem két süldőmet, meg vagy harminc jércémet zabráltak el” – panaszkolta vagy húsz évvel később is egy gazda. Az köztudomású volt, hogy ha valaki karórát viselt, azt elvették. Akár az utcán is megállítottak embereket, felhúzták a kabátjuk ujját, s ha karóra volt rajta, lecsatolták. A karóra alighanem afféle aranyvalutának számított a korabeli Szovjetunióban. Sokszor láttam, mert sokszor mutatták, főként a Győzelem Napja alkalmából azt a dokumentumfilmet, amelyen szovjet katonák kitűzik a Reichstag csak acélvázaiban megmaradt kupolájára a diadalmas, sarló-kalapácsos vörös zászlót. Nem vitás, történelmi képsor ez, nemcsak tényként, de szimbolikusan is jelzi a második világháború végét. Néhány éve egy amerikai összeállítású, órányi dokumentumfilmben bukkant fel újra ez a képsor – ezen jól látni, hogy a diadalmas sarló-kalapácsos vörös lobogót magasra emelő kézen három karóra van. Negyvenöt évig e képsor gondosan retusált változatát láthattuk.

Aztán három-négy év múlva kezdtek hazaszivárogni a hadifoglyok – már akik túléltek a fogságot. Ettől fogva hosszú évekig, ha a férfiak összejöttek, fröccözgettek-borozgattak, a fogságban tapasztalt történekekről beszélgettek. Akkoriban már nagyobb fiú voltam, több történet megmaradt az emlékezetemben. Érdekesnek mondható: amikor úgy ötven év múltán elolvastam – elolvashattam – az Ivan Gye-nyiszovics egy napját, bizonyos motívumok, mint például az állandó sorakoztatások és létszám-ellenőrzések, vagy az építkezéseken a téli hidegben gyorsan megfagyó habarcs, a csak csoportosan, kijelölt parancsnok vezényletével végezhető latrinalátogatások ismerősnek tünnek. Mintha már olvastam volna ezekről valahol – persze, hol? –, aztán rájöttem: a volt hadifoglyok történeteiben fordultak elő.

Az egykori hadifoglyok, akárhová vetette is őket a sors a nagy földön, mindig Oroszországról beszéltek, és mindig oroszokról. „Azt mondja erre egy

tatárfőfájú orosz...” Oroszország volt az a hely, ahol mindig hideg van, mindenki állandóan éhes, az ottaniak se éltek sokkal jobban, mint a hadifoglyok, s bár nem viselkedtek velük kimondottan ellenségesen, ha bevodkáltak, kiszámíthatatlanná váltak. Ahol tisztátalanság volt és kosz, ahol időnként végigsöpörtek a járványok. A hivatalos propaganda mindig a Szovjetunióról, szovjet emberekről beszélt. Láthattuk a filmhíradókban, brosúrákban közölt képeken, hogy a szovjet emberek öntudatosak és vidámak: szép, szőke lányok virágos ruhákban, énekelve, táncolva, zászlókat lobogtatva vonultak fel május elsején, szálfatermetű legények fegyverrel a kézben, végeláthatatlan, öntudatot sugárzó sorokban masíroztak november hetedikén, vörös nyakkendős pionyírok – a lányok hajában hatalmas vörös masnik – zászlót vontak fel az artyeki táborban – bolond volt, aki nem vágyott volna a Szovjetunióban élni. Mintha Oroszországnak és a Szovjetuniónak semmi köze nem lenne egymáshoz.

Jóska nagybátyám igen jó elbeszélő volt, történetei valahogy mindig kikerekedtek, és sajátos humor bujkált bennük – ha lappangott netán a családban mesélőhajlam, az ő generációjában benne nyilvánult meg. A többiek nagyjából afféle hümmögősek voltak. Tőle hallott egyik történet: valamely nagy ünnep alkalmából, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulás napján, esetleg Sztálin elvtárs születésnapján munkabrigádjuk, mivel teljesítették a normát, jutalmat kapott. Egy szőrében álló, levágott kecskefejet. Alighanem egy fejszével lecsapott fejet. Megnyúzták, és egészben – szarvával együtt, nem is tudták volna mivel levágni – valami üstben megfőzték. Sokáig rotyogtatták, míg az agy teljesen szét nem főtt, zsíros bevonatot képezve a leves tetején. A koponyacsontokról, a rövid csigolyadarabról gondosan lekapargatták a húscsapatokat, visszakotorták az üstbe. Az izmos, egyben maradt nyelvet nem bízták a merőkanál szélszéleire, kockákra vágták, épp annyi darabra, ahányan voltak. Sokáig forgatták szájukban a húsdarabot, mielőtt lenyelték volna: akkor már vagy egy éve nem ettek húst. Ráadásként tudtak szerezni néhány szem krumplit, mindenki ehetett egy jó csajkányi krumplis húslevest.

Az elbeszélést hallgatva egyre jobban elfogott az undor – talán nem is tudtam volna enni abból a levestől. Eszembe jutott, és félve megkérdeztem:

– És... a szemét is megették?

– Hát persze. Abban is van tápérték.

Elképzeltem, hogy a levestől kiemelt kanálból rám néz egy kecskeszem. Amelyet meg kell ennem. Undoromban öklendezni kezdtem, és egy ideig nem voltam hajlandó húst enni.

Később olvastam, hogy valahol Közép-Ázsiában ingyencsúszónak számít a levágott állat szeme. A megbecsült díszvendégnek járó falat. E gyermekkori emlékből eredően egy életen át igyekeztem elkerülni azt a vidéket, és sikerült – igaz: nem is hívtak díszvendégnek.

Az egyik történet – már nem is tudom, ki mesélte – nagyon szíven ütött. A legszörnyűbb a gyűjtőtáborokból a leendő munkahelyekre való szállításuk volt. Marhavagonokba terelték őket, a vagon deszkáinak vetve a hátukat, félig ülve, félig fekvé, egymáshoz préselődve utaztak – legalább valamennyire melegítették egymást. A vagonajtót résnyire megnyitva, erősen kapaszkodva végezték szükségleteiket. Szerelvényüket olykor mellékvágányokra terelten fél napokat várakoztak, fogalmuk se volt róla, meddig tart még az út. Időnként valami városszéli teherpályaudvaron álltak meg. Ilyenkor kaptak vizet, csak ivásra elegendőt, valamennyi ételt, leginkább híg zabkásalevest és egy darab fekete kenyeret. És: ilyenkor összeszedték a vagonokból a holtakat. Öreg parasztemberek egy ló vontatta szekérrel, egymásra rakva szállították el őket. Nem durván, de kegyelet nélkül helyezték egymásra a merev testeket – temettek ők már eleget, évekig a sajátjaikat. Hallottam ennél szörnyetegbebb dolgot is: messze, parancsnokságoktól is távoli erdőirtásokon dolgozók meghalt társaik húsából ettek – ezt talán be se akarta fogadni a tudatom. Ez az utazás lett legnyomasztóbb élményem. Nem mondom, hogy állandóan velem lett volna, de időnként fel-felbukkant. Még álmodtam is róla, mintha jelen lettem volna. Egy hajnalon zihálva, fuldokolva ébredtem: a mellettem ülő bajtársam meghalt, az ő rám dőlt teste szorította ki tüdőmből a levegőt. Máskor ott álltam a vagonon én is, és láttam, hogy a holttest leemelésekor a mellettem álló bajtársam keresztet vet. Én nem tettem meg, dacból: ebben az Isten által elhagyott világban nevetséges gesztus – nyomasztó álom volt ez is.

Aztán valamikor, harmincas éveim közepén, amikor rendszeresen filmesekkel dolgoztam, és sokat jártam forgatásokra, egy belső filmet készítettem a történetből. Talán így oldottam fel a bennem bujkáló feszültséget. Mert egy igazi film maga a valóság, de azért játék is: a jelenet végén a halottak felállnak,

lekecmeregnek a szekérről, lesegítik egymást, igazítanak valamit a ruházatukon, és a muzsikokkal együtt elindulnak a büfékocsi felé, hogy megigyanak egy kávé. Kamerámat a vagontól négy-öt méternyire helyeztem el, a küszöbénél valamivel magasabbra, hogy a képbe érkező szekér rakterére legyen rálátás. „Figyelem! Megismételjük a jelenetet! Mindenki a helyére! Katona! Kicsit lazábban, elnagyoltabb mozdulattal vedd a keresztet, ne olyan mereven! Második muzsik! Öregember vagy, jobban görnyedj meg a súly alatt! Nógassátok jobban a lovat, induljon el hamarabb! Figyelem! Felvétel indul! Tessék!” A film az archívumomban van elhelyezve, előkereshető, lejátszható.

Jóska bátyám hazatérésére nem emlékszem – nyilván megünnepelték azt is –, de a legfiatalabb, Jenő hazaérkezésére igen. Bizonyára azért, mert az időben a vidéket járva, apámnak sikerült szert tennie egy szép tábla zsírszalonnára. Amelyből aztán felkockázva, nagy tál tőpörtöt süített ki, és a lakomára meghívta az egész családot. Olyan volt, mint valami családi disznóvágás, egybekötve Jenő hazatérésének megünneplésével. Korábban találkozhattam Jenővel – bár én nem emlékeztem rá –, mert így fogadott: „Hú, de megnőttél!” – lehajolt hozzám, és megcsókolt. Ugyanazt a borotvaszappant használhatta, mint apám, de az ismerős illat alatt megéreztem más szagot is, idegent, amely leginkább a pincében érezhető dohszagra hasonlított. Akkor úgy gondoltam: orosz szag. Olyan sokáig volt ott, hogy beleette magát a pórusaiba. Az orra is hideg volt, talán nyirkos is.

A nagy tál, még kicsit langyos tőpörtő a nagyszobai asztal közepén állt, felvágott kenyerek, lilahagyma, mustár társaságában, mindenki ehetett belőle, amennyi jólesett. Kivéve az ünnepeltet: ő kapott egy kistányért, öt-hat szem tőpörtővel, csak ennyit ehetett, mert a sok koplalásban elhaltak a bélbolyhai – így mondták –, főként az ilyen zsíros ételekkel tanácsos vigyázni, majd csak lassacskán... Beszéltek, előfordultak olyan esetek, amikor a hazatért hadifoglyok, minden sejtjükben csillapíthatatlan éhséget érezve, jól bezabáltak, és bele is haltak. Kipusztult bélflórájuk miatt nem tudták megemészteni a hirtelen sok ételt, ami aztán szinte megrohadt bennük.

Borocska is került elő, hamar magasra hágott a hangulat. Nem mondták ki, de talán azt is ünnepelték, hogy a hat testvér közül immár Jenő is megvan, senki nem veszett oda a háborúban. Indokolt lett volna akár a duhajkodás is, valóban: szinte csodaszámba ment.

Csak az ünnepelt húzódott kicsit félre. Öltönyt viselt, azt, amelyet még levente korábban kapott, rövid volt a zakó ujja és a nadrág szára, mégis, lötyögni látszott rajta. A négy fiútestvér közül ő volt a legfiatalabb, mégis ő tűnt a legöregebbnek. Vagy inkább kortalanak. Feje tetejéig felkopaszodott, maradék haja is inkább valami állatszörzetnek hatott, elülső fogai közül csak néhány maradt meg. Talán ezért, vagy az általa is érzett idegen szaga miatt húzódott egy sarokba. Nem nevetett a többiekkel, üres tányérkáját az ölében tartva csak mosolygott.

Észre se vettük, amikor eltűnt. Egyszer apám intett nekem, menjek vele a konyhába – talán újabb kenyérszeleteket kellett behozni. Jenő ott állt a gáztűzhely előtt. Apám hozzáugrott. Először azt hittem, arcul üti, de miután egy fémdarab csörrent a konyhakövön, rájöttem, csak a kanalat verte ki a kezéből. Mert Jenő egy evőkanállal eszegette a még langyos zsírt a nagyfazékból.

– Nem szabad! Nem érted... nem szabad! Belehalsz!

Jenő sírós gyerekhangon válaszolt:

– De amikor annyira éhes vagyok...

Apám átölelte a vállát.

– Majd szépen... lassan... most már minden rendben lesz...

Akkor láttam, életemben egyszer, két felnőtt férfit egymás nyakába borulva könnyezni.

Másnap, munka után, apám feltett a gázra egy bádögödörben vizet, és amikor jól megmelegedett, valami fehér por segítségével felmosta a konyhakőre rádermedt zsírt. Felmosta az előszoba feketére kopott parkettáját is, mert addigra oda is kihordtuk a talpunkon.

Később, vagy egy évtizeddel is később, anyám visszaszerezte balerináját. A Bizományi Áruház kirakatában pillantotta meg, bement, és – kerül, amibe kerül – megvette. Bizonyára nem ugyanaz a figura volt, amelyet az orosz elvitt, hagyatékból kerülhetett oda, bár hogy rátalált egy ugyanolyanra, talán nem volt égre kiáltó csoda: a kis figurácska korabeli, talán egész Európában ismert, afféle giccses tömegáru lehetett. Nem kommentálta az esetet, de nyilván történelmi igazságtételnek érezte, hogy hazakerült a balerinája. Természetes mozdulattal helyezte vissza az őt megillető, rá türelmesen váró főhelyre. Mindenestre: a kis táncosnő története egybefonódott a hadifogságba hurcolt, majd isteni segedelemmel hazatérték sorsával.